

ISSN 1728-8940

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казашский национальный педагогический университет имени Абая

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК

«Әлеуметтану және саяси ғылымдар» сериясы
Серия «Социологические и политические науки»

№2(42)

Алматы

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ СОЦИОЛОГИИ ӘЛЕУМЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ЫБРАЙ АЛТЫНСАРИННИҢ ӘЛЕУМЕТТІК-САЯСИ ҰСТАНЫМДАРЫНЫҢ ТАРИХИ НЕГІЗДЕРІ

Р.Б. Әбсаттаров – ҚР Ұлттық Ғылым академиясының корреспондент мүшесі, филол.ғ.д., проф., Абай атындағы ҚазҰПУ-нің саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының меңгерушісі,
Т.Ж. Қалдыбаева – әлеуметтану ғылымдарының докторы, Абай атындағы ҚазҰПУ-дың саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының профессоры

Қазақ халқының патриот ұлы, демократ, драматург, ұстаз, халық ағартушысы Ыбрай Алтынсариннің әлеуметтік-саяси тұлғасының қалыптасуы мен қоғамдық қызметі Қазақстанның тарихындағы тағы бір өтпелі кезеңнің ерекшеліктерімен байланысып жатыр. Ол – қазақ даласы оның құрамды бөлігі болып отырған Патшалық Ресей мемлекетінің Батыста бой көтеріп үлгерген капиталистік экономикалық және саяси құрылымдардың ықпалымен феодалдық-крепостниктік тәртіптен қоғамдық дамудың келесі сатысына, капитализмге өтуге бет алу кезеңі болатын. Соған сай ел ішінде білімдік-мәдени, саяси және экономикалық елеулі қозғалыстар басталған еді. Қазақ даласында да оның кейбір сұраныстары көрініс таба бастады. Соның бір елеулі құбылысы ретінде алғашқы зайырлы мектептердің жұмыс істей бастауын айтуға болады. Ондай мектептердің бой көтеріп жұмыс жасауы отарланушы бұратана халық ретінде қазақ әлеуметін бағындырып ұстап отырудың, олардың империялық экономикалық саясаттың жергілікті жерлерде іске асырылуына қатынасын қамтамасыз ету, ең бастысы – қазақ даласын орыстандыру саясатынан туындады. Қалай болғанда да білімнің аты – Білім. Саны аз болса да орыс-қазақ мектебінде оқығандар қазақ халқының алғашқы сауатты, орыс және татар тілін меңгерген азаматтарын қалыптастырды. Олардың арасынан Ыбрай Алтынсарин сияқты өз халқының білім арқылы озық өркениетке қол жеткізуін арманы мен өмірінің басты құндылығы еткен, сол үшін бүкіл тұлғалық мүмкіндіктерін жұмылдырған азамат бой көтеріп шықты.

Жалпы, өткен тарихқа көз жүгіртсеңіз, Қазақ даласы мен Қазақстанның әлемдік дамудың соңғы ғасырларында әлденеше транзиттік өзгермелі тарихи тағдырларды басынан кешіргенін байқайсыз. XVIII-ші ғасыр Қазақстанның Ресей құрамына біріктірілуімен байланысты отарлаушылық саясат қойнауындағы өту процестері, 1917 жылғы Қазан революциясынан кейінгі әлеуметтік теңдік қоғамы жолында капитализмді басынан өткізіп болмай социалистік қоғамға аяқ басуы барысындағы қарама-қайшылықты бұрылыстар мен өтулер, 20-шы ғасырдың аяғында кері бұрылып, жаңа заманғы капитализмге бағыт ұстауы, ыдырап түскен советтік елден бөлініп шыққан жас мемлекеттің алғашқы он жылындағы экономикалық құлдырау мен саяси-әлеуметтік, рухани дағдарыстық кезеңді бастан өткізуі, ендігі жерде жаңарған Қазақстанның аграрлық-индустриялық қалыптан инновациялық индустриялық дамуға бағыт ұстап, шешуші қадамдардың жасалуы... Осыншама бұрылыстар мен өтулер, сөзсіз, тек үдеріс пен өреуден тұрған жоқ. Ұтылу мен ұту, жеңіліс пен жеңу үнемі кезектесіп, кейде қатарласа отырып, қазақ халқының, Қазақстанның тарихын жасады. Көптеген орныққан, тұрақты дамуының логикалық сабақтас жолымен келе жатқан әлемдік елдерге қарағанда қазіргі Тәуелсіз Қазақстан Республикасының тарихи жолы саяси-экономикалық өтпелі кезеңдерге, тарихи сындарға толы. Алда да талай сындар тұр. Саяси еркін Қазақстан елінің әлемдік алпауыттар арасында қысылып қалмай, саяси, экономикалық, мәдени-рухани дербестігін берік бекіткен іргелі елге айналуы мемлекеттік басқару тұтқасын ұстаған тұлғалар үшін сын, қоғамның іргетастық қуаты мен күші болып табылатын қазақ ұлты үшін сын, бір Отанның еркін азаматтары болып табылатын Қазақстан халқы үшін сын, елінің ақыл-ойы мен ар-намысы болуға тиісті зиялылар үшін сын, аға ұрпақ тәуелсіз еркін елдің туын қолына ұстатқан жас ұрпақ үшін сын.

Болашақ бос орында жасалмайды, ел ертені оның кешегісі және бүгінгісімен тығыз байланысты. Сол себепті де жаңа ғасыр талаптары тұрғысынан кешегі мен бүгінгіні әлеуметтік-тарихи әдіснамалық тұрғыда зерделеудің өзектілігі артауда. Ел, Отан тарихын зерделей отырып, жақсысынан үйрену, жаманынан жирену қоғамдық өмір талабы. Қалай болғанда да өткен тарих – өз тарихың, оның шындығына тура қарау, сыни тұрғыдан бағалау дегеніміз оның бұрылысты тұстарын тек қаралау емес. Өткеннің қиындығы да, жеңістісі де жаңа ұрпақ үшін сабақ.

Қоғамды қоғам ететін, ол – адамдар, сол қоғамның әлеуметі. Алайда қай елде, қашан да болмасын, әлеумет арасынан сурылып шығып, оған өзінің жарық сәулесін түсіріп, өркениет жолын көрсетіп, алға бағыттайтын тарихи тұлғалар болған, бар, болады да. Олардың қоғамдық қызметінің сипаты өзі өмір

сүрген тарихи-әлеуметтік жағдайлармен тікелей байланысты. Сондай тарихи және әлеуметтік-мәдени, саяси тұрғылардың бірі – Ыбрай Алтынсарин. Ол, Абай өз уақытының өлшемі және шындығында айтқандай, мыңмен жалғыз алысқандардың бірі. Қазақ халқының жарқын болашағы үшін, білімділігі мен мәдениеттілігі үшін, әлеуметтік әділеттілік пен теңдік жолына халқын бағдарлау үшін мәдениет жолымен күресті.

Алтынсарин Ыбрай 1841 жылы, жаңа күнтізбе бойынша 2-ші қарашада Ресей империясының Николаевск уезінің Торғай облысында (Солтүстік Қазақстан жерінде, қазіргі Қостанай облысының Қостанай ауданында) өмірге келген. Әкесінен ерте айрылған Ыбрай (Ибрагим) би Балқожа атасысының тәрбиесінде қалады. Атасы оны 9 жасында Орынбор шекаралық комиссия жанынан 1850 жылы қазақ балалары үшін ашылған орыс мектебіне оқуға береді. 1857 жылы осы мектепті Ы.Алтынсарин алтын медальмен аяқтайды. 1889 жылы Торғай облысында орыс-қазақ училищелерінің инспекторы қызметін атқарушы Ыбрайдың жүрегі барды-жоғы 48 жасында өзінің соғуын тоқтатты.

Ыбрайдың шығармашылық және қоғамдық өмірі, біріншіден, патшалық Ресей империясының қазақ даласындағы отарлау саясаты шараларының тереңдей түскен уақытында, екіншіден, қазақ-орыс халықтарының арабайланысы алғышарттарының арта түскен, өте күрделі және қарама-қайшылықты қоғамдық қатынастар аясында өтті. Оның біріншісіне келетін болсақ, отарланған бұратана халықтарды орыстандыру және діни сенімге тарту арқылы бағындырып отыру үшін қажетті алғышарттардың жасалуына мемлекет билігі зор көңіл бөлді. Жергілікті халықтардың санасын бағындырып алудың, сол арқылы ықпалын өткізудің тиімді бір әдісі қауымдастықтарды діни сенімге енгізу жолы деп тұжырымдалды. Бұл мақсаттың іске асырылуы үшін тілі қазақтардың тіліне жақын, бұрыннан патшалық Ресейдің құрамында болып келген Еділ бойы татарлары өкілдері кенінен пайдаланылды. Әсіресе татар молдалары мен оқыған адамдары қазақ қауымдастықтарымен аралық қатынас орнатуға кенінен пайдаланылып жұмылдырылды. Христиан дінімен қатар ислам дінін кең насихаттау мақсатында әдебиеттер көптеп басылып шығарылып жатты. Діни сенімге жаппай тәрбиелеу ісі ХІХ-шы ғасырдың ортасында барынша қарқын алды. Тек 1850-1860 жылдары Казань типографиясынан діни сенімді насихаттауға арналған 326 000 кітап, 82000 құран бастырылып шығарылған. Бұл бағыттағы жұмыстар жоғары қарқынмен жалғастырылды. Тек 1879 жылы ғана Петербурттағы орыс типографиясында 3600 Құран басылып шығарылды [1].

Жалпы алғанда Ресей қоғамы ХІХ-шы мыңжылдықтың ортасы мен екінші жартысы феодалдық-крепостниктік тәртіпке, халықтың қатаң қанауына қарсы демократиялық қозғалыстың бас көтеріп, кең жайыла бастауымен, капиталистік өндіріс элементтерінің дами бастауымен ерекшеленді. Прогрессшіл әлеуметтік-саяси және өндірістік экономикалық қозғалыстар, негізінен, Ресей империясының батыс және орталық аймақтарында өріс алды. Іскер және саяси, әскери ортаның ғылымға, Ресейдің шет аймақтарын зерттеуге деген сұранысы жоғары болды. Отарланған территориялық өңірлердің арзан және бай шикізат көзі, тауар шығару аймағы және қолайлы қоныстану кеңістігі екеніне түсінік арта түсті. Бұғанға дейін негізінен Паша өкіметінің отарлау саясатын іске асырудың басты тетігі болып, емін еркін өз билігін жүргізіп келген әскери (қазақтардың) күштердің көмегіне ендігі жерде іскерлер, саудагерлер мен жаңа қоныстарушылардың да сұранысы артты. Алайда осыған дейін тек мұсылмандық білімге ғана тартылып келген ортада орыс тілі мен білімін меңгерген адам болмады. Бұл жағдай бұратана (отарланған «окабайы») халықтарымен тек саяси емес әрі экономикалық қатынас орнатып, кең байтақ территориялық кеңістікті игеру мақсатына бөгет болып тұрды. Қазақ балаларынан орыс тілін меңгерген, белгілі дәрежеде білімі бар адамдарды даярлаудың мемлекеттік билік үшін қажеттілігі артты. Сондай мектептің бірі Ыбрай Алтынсарин оқып бітірген орыс-қазақ мектебі. Ондай мектепті бітірушілердің арасынан тек патшалық және жергілікті билік мүддесіне қызмет көрсетушілер ғана емес, екі жақты қаналу жағдайындағы бұқара халықтың қамын ойлаған азаматтар да өсіп шықты.

Еуропалық, Ресейлік біліммен және капиталистік өндірістік қатынастардан алыс жатқанымен көшпелі қазақ даласын әлеуметі патшалық үкіметтің қатаң қанауы мен отарлық езгісіне бас иіп, бірақола отыра бермеді. Сонымен қатар ресми үкіметтің қазақ қауымдастықтарын діннің көмегімен ашса алақанында, жұмса жұдырғысында ұстау саясаты да күтілген нәтижені бере қойған жоқ. Христиан және ислам дінінің жан-жақты тықпалдануына қарамастан қазақ әлеуметі кейбір еуропалық метрополиалардың отарлаған елдеріндегі сияқты жаппай діни сенімге бой алдырған бұқараға айналмады. Оның үстіне отаршылдыққа наразылық білдіруші баскөтеріс азаматтардың ықпалымен ислам діні сенімшілеріне айналдырылғандардың өзі империялық саясаттың күткеніндей, отардың психологиялық құлдығына мойнысына бермеді. Қаратайым халықтың қасырлар бойы екі жақты үстемдік жағдайында тіршілік еткенін жоққа шығару мүмкін емес. Қазақтың бий-феодалдарының қанауының да келеді қауымдастық үшін салмағы аз болмады. Сол заманда өмір сүріп, әлеуметтік-саяси қайшылықтардың мол-жайым терең түсініне отырып, өзінің өмір

тіршілігін әлеуметтік әділеттілік жолына арнаған ұлы тұлғалар Шоқан, Абай, Ыбрайдың қоғамдық ойлары мен іс-әрекеттері оның жалғартпас дәлелі. Олардың ақыл-ойының өз заманынан озып шығып, шындықтың бетін ашып, талдап, саралап жазып қалдырған ғылыми және ғылыми-практикалық мұралары сол замандағы әлеуметтік-саяси шындықты танып білуі үшін қажетті әлеуметтік-тарихи мұра және өсет. Халық мүддесі мен ресми мемлекеттік билік арасындағы және жергілікті қауымдастықтардың өз ортасындағы қабат-қабат қайшылықтар ХІХ ғасырдың 40-шы жылдары басында бой көрсеткен Кенесары Қасымов бастаған алғашқы ұлттық азаттық үшін күрес барысында өзін жан-жақты байқатқан еді.

Бір жағынан, көшпелі шаруашылықпен тіршілік еткен қазақ даласының екі жақты таптық қанау жағдайындағы кедейшілігі және сол кезеңдегі басқа елдерде бар білім мен ғылыммен ұштастырылған экономикалық қатынастардан өте алыста болып, артта қалып жатуы, екінші жағынан, отырықшылық шаруашылыққа бет бұруға негіз беретін қатынастардың дами бастауы, Ресейдің батыс территориясында бар білім мен мәдениетке жол салатын, зайырлы білім беретін мектептердің қазақ даласына келе бастауы сияқты қарама-қайшылықты тарихи кезең Ыбрай Алтынсариннің азамат ретінде есейіп, саналы қоғамдық қызметіне араласуымен тұспа тұс келген. Оның өмір сүрген өлкесі Солтүстік Қазақстанның тарихи ресейлік облыстармен шекараласып жақын жатуының да өзіндік әлеуметтік-экономикалық нәтижелері болды. Бұл аймаққа Алтайға дейін созылып жатқан Қазақ даласының Шығыс және Оңтүстік-Шығыс өңірлеріне қарағанда Ресейдің батыс аймақтарында болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістер ертерек жететін еді.

Ыбрайдың тұлғалық дамуына әкімшілік қызмет атқарушы және өзін қоршаған әлеуметтік ортада игілікті істерімен де танымал болған атасы – би Балғожаның да зор игілікті ықпалы тиді. Сол кезеңдегі патша өкіметінің қазақтарды отырықшылыққа көшіруді қолға алуын, зайырлы мектептер мен кәсіби бағытта білім беретін училищелер ашылуын қолдаушылардың бірі Балғожа би болған. Ол орыс-қазақ мектептеріне қазақ балаларының ақыл-ойын, жан дүниесін дамытатын өркениет мекемесі ретінде қарады. Жергілікті басқарушылар да ондай мектептердің ашылуын көшпелі халық өміріндегі үлкен игілікті уақиға деп қарап, ашылу рәсіміне халықты жинап, бәйге жарысын өткізу, дастархан жасау сияқты қызықты шаралар өткізген [2].

Ыбрайдың азаматтық, қоғамдық тұлғасының қалыптасып дамуында шешуші роль атқарған оның орыс-қазақ зайырлы білім мектебінде алған білімі екені даусыз. Төрт мәртебе мектеп бітірушілерін түлетіп ұшырған, барлығы 48 жас азаматтар үшін білім ошағы болған Орынбор шекаралық комиссиясы мектебі жас түлектерге еуропалық, ресейлік білім бұлағынан сусындауға, орыс әдебиеті және мәдениетімен танысуға мүмкіндік берді. 1854-ші жылы аталған шекаралық комиссияның төрағасы болып Санкт-Петербург университетінің филология факультетін бітірген және осы университеттің профессоры болып қызмет атқарған, терең білімді азамат В.В. Григорьевтің сайлануы мектептің қызметінің мәні мен сапасын арттыруға үлкен ықпал етті. Ол ресми биліктің өкілі бола тұра бұратана халық балаларын оқыту ісіне зор мән берді. Шекаралық комиссия төрағасының жас Ыбрайға адами, мәдени және қызметтік ықпалы оның мектепті аяқтағаннан кейінгі жылдарында да жалғасын тапты. Мектепті бітірген соң шекаралық комиссия жанында аудармашы болып қызмет атқарған Ыбрай В.В. Григорьевтің өзімен және оның жақын көмекшісі Н.Ильминскиймен тығыз арабайланыста болды. Олар Ыбрайдың орыс тілін жеттік меңгеруіне көмектеседі. Керісінше, Н.Ильминский Ыбрайдың көмегімен қазақ тілін білуге тырысты, қазақтардың тұрмыс-тіршілігіне қызығушылық танытты, өз бастығының жазғандарын орыс-қазақ мектебі оқушыларының көмегімен қазақ тіліне аударды. Н.Ильминскийдің мұндай ұмтылысының патша өкіметінің қазақ даласы бойынша ұстанған саясатын іске асыру үшін қажет болғаны да рас. Қалай болғанда да аталған адамдардың көмегімен Ыбрай орыс мәдениетімен тереңірек таныса түсті. Танысқан сайын өзінің халқын алдыңғы қатарлы орыс мәдениетіне үйретуге деген құлшынысы оянды, оның мақсатты құндылық бағдарына айналды. Оның бұл арманын В.В. Григорьевтің Оренбург облысында тағы 4 орыс-қырғыз мектебін ашпақ болуы ұштай түсті.

Сонымен, Ыбрай Алтынсарин 1861 жылы Оренбург қамалы жанындағы мектептің оқытушысы болып тағайындалады. Алайда сол мектептің ашылуы мәселесімен оған біршама уақыт шұғылдануға, бірқатар бөгет болған субъективті факторларды жеңіп шығуға, реттеуге күш салуға тура келді. Осылайша оның ұйымдастырушылық, педагогикалық және ағартушылық қызметі басталды. Өзінің іскерлігі арқасында қамалдың жана коменданты, полковник Я.П. Яковлевпен жақсы қатынаста болып, орыс-қырғыз мектептерінің ашылуына және өз қызметіне оның жақтаушылық көзқарасын қалыптастыра алды. Ыбрайдың қабілеті мен талантын бағалай білген полковник оның істеріне зор қолдау жасап отырды. Екеуінің адамдық жақсы арақатынасы туралы пікір 1889 жылы «Оренбургский листок» газетінде атап айтылған болатын [3]. Ы.Алтынсариннің өзін түсінетін және сеніп пікірлесе алатын тұлға ретінде жоғарыда аталған

Н.Ильминскиймен хат жазысып тұратын. Кезекті бір хатында Ыбрай оған былай деп жазды: «1864 жылдың 16 наурызында мен көптен күткен мектеп ашылып жұмысын бастады. Оған тамаша ой-өрісі бар 14 қырғыз (ол уақытта ресейліктер қазақтарды «қырғыздар» деп айтатын еді) ер балалары түсті. Мен болсам аш қасқырдың қойды қалай бас салатыны сияқты балаларды оқыту ісіне аса бір ашқарақтықпен кірісіп кеттім. Барлығы үш айдың ішінде олардың орысша және татарша оқып қана қоймай, жазу жұмысын меңгеріп кеткені мені барынша таң қалдырды [4].

«Хат» ғылыми академиялық жазудың бір өзіндік жанры болып табылады. Ол өзімен бірге өмірлік шындықтың әлеуметтік, саяси, ғылыми мәнді фактілерін жеткізіп, айшықтап беріп отыратын танымдық қайнар көздің бірі. Міне, Ыбрайдың да хатында жазылған шынайы әлеуметтік фактілердің өзі хат авторының тек мұғалім, оқу ісін ұйымдастырушы ретіндегі қаблеті туралы ғана емес, оның ұстаздықдық қабілетінің қыр-сырын, шынайы ұстаздықтың өз ақылымен, жан-дүниесімен, өз тәжірибесінде жасағанын баяндап тұрған жоқ па! Әлеуметтік санасы мен сезімталдығы тудырған, халқының мүддесін жүрегінің дүрсілімен үйлестірген ұстаздық.

Шынайы ұстаздар өз қызметі саласындағы басқалар жасаған озық ойлар мен ғылыми-практикалық тәжірибелерге де құрметпен қарай отырып, оның озығынан үйренуді жатсынбайды. Ыбрайдың ізденгіштігі мен жауаптылығы оны сол заманғы танымал орыс педагогтарының еңбектерімен, жұмыс тәжірибелерімен де оны таныс етті. Жоғарыда атап айтқанымыздай, Ыбрайдың оқып, білім беру және оны ұйымдастыру саласында табысты еңбек еткен өңірінің Ресейдің батыс орталықтарына географиялық-территориялық жағынан жақын орналасуы өзіндік қолайлылық тудырды. Өз кезегінде, Ыбрай Алтынсариннің қазақ балаларына білім беру жұмысын ұйымдастырудағы және ұстаздық еңбегі оны бүкіл кең байтақ қазақ даласына танымал етті. Оның қоғам қайраткері ретіндегі аты мен беделі ел ішін аралап кетті. Ыбрайдың ел арасын аралап, мектеп және кәсіби білімді насихаттап, мектептердің ашылуы үшін ел арасынан қаржылай қолдау іздей жүріп іске асырған ұлан-ғайыр еңбегі өз нәтижесін бере бастады. Мектеп, зайырлы мектеп білімі туралы халық ортасының ой-пікіріне өзгеріс енді. Әсіресе ауқатты қазақ ортаның өз балаларына білім беруге деген ниеттілігі артты. Ал ағартушы-ұстаздың белсенді қоғамдық қызметі әкімшілік жүйелердің де назарын өзіне аудартты.

1869 жылы Орал және Торғай облыстары құрымдалынып, екі облыс Орынбор генерал-губернаторлығына бағынатын болды. Торғай уезінің бастығы Я.П. Яковлев Ы.Алтынсаринді өзінің көмекшісі етіп шақырып, оған уезд судьясы қызметін жүктейді. Осы әкімшілік қызметте 10 жыл еңбек еткен Ыбрай қоғамдық қатынастардың қыр-сырына қанығады. Қоғам қайраткері, саясаткер ретінде шындала түседі. Талай-талай әлеуметтік, саяси түйінді мәселелердің қарастырылуының ішінде, әкімшілік қызметкерлердің арасында, халық арасында жүріп, көптеген өмірлік құбылыстарды ой елегінен өткізді, санасымен түйсінді. Оның көңіл-күйіне зор әсер қалдырып, жан дүниесін ауыртқан жайлар аз болмады. Оның бірқатарын атап өтсек, мына жағдайларды байқаймыз: қазақ даласын ресейлік билеушілердің пасық өркөкіректігі, жергілікті халықты менсінбеушілігі, оған артта қалған қараңғы, мәдениеті төмен жабайы қауымдастықтар деп қарауы және өз істеріндегі осылайша қатынастары; қорғаусыз бұқараның өзарабайланысты екіжақты қанаушылықтағы ауыр жай-күйі; билік шенеуліктерінің өзінің қарабасының пайдасын ғана ойлайтыны мен халыққа қатынасты ешқандай әділетті шешім шығаруға мүддесіздігі; туған халқының білімнен шет қалып, қараңғылықтың құрбаны болып отырғандығы.

Жоғарыда біз қазақ даласын отарлық, діни, әкімшілік және экономикалық игеру ісіне патшалық биліктің татар молдаларын, сауаты бар Еділ бойындағы татар азаматтарын, саудагер мен іскерлерін кеңінен тартып келгенін және жаңадан ашылған орыс-қырғыз мектептерінде сабақтардың орыс тілімен қатар татар тілінде жүргізілгенін айтып кеткенбіз. Алайда XIX ғасырдың екінші жартысында империялық билік өзінің тактикасына өзгерістер енгізді. Қазақ даласының татарлануының болашақ салдарынан сескене бастады. Біріншіден, бір діндегі және бір-біріне тілі түсінікті қазақтар мен татарлардың патшалық билікке қарсы бірігіп кетуі мүмкіндігі болжамданса, екіншіден, қазақ қауымы ортасын татарландырудың жалғасуы қазақ даласын орыстандыру саясатына бөгет болатын фактор ретінде қарастырыла бастады. Осы жағдайда орыс-қырғыз мектептерінің санын көбейтіп, онда орыс алфавитін енгізу дұрыс деп табылды. Қазақ халқын сауаттандыру мәселесі көтерілді. Саясаттың түкпірінде нендей мақсаттың жатқанына қарамастан, зайырлы мектептердің қатары мен онда оқитын қазақ балаларының санының артуы қазақ халқы үшін аса маңызды, білімі, мәдени өркениетке жақындатушы прогрестік құбылыс болатыны даусыз еді.

Ресей мемлекетінің ішкі істер министрінің Жоғары мәртебеліге жазған бір мәлімдемесінде қазақ даласында ашылмақ мектептерді орыс алфавитіне көшіру ісіне байланысты ол өз ойын былайша жеткізді: «...аталған әкімшілік шараның негізгі мәні татар тілінің жолын бөгеу арқылы қырғыздарды татарландыруды шектеу.... Саяси тұрғыда Ресей үшін қолайсыз салдар тудыратын жағдайдың алдын алу үшін, кешік-

тірмей оған қарсы қойылатын шараларды іске асыру қажет болды» [5]. Бұдан біз тіл және әліпби мәселесінің мәдениет, сауаттылық пен әлеуметтік арақатынас мәселесінен гөрі стратегиялық саяси мәселе ретінде қойылып, қарастырылып және шешіліп отырғанын көреміз.

Орыс-қырғыз мектептеріне орыс алфавитін енгізу жұмысына жергілікті халықтың сауатты өкілдерін тарту қажет болды. Сөйтіп, әкімшілік жұмыста жүрседе мектеп, білім мәселесінен қол үзбеген, тіпті қазақ тілінде оқулық та жазып үлгерген Ыбрайдың өзі үшін ең таңдаулы, қалаулы қызмет саласына қайта оралуының сәті түсті. Ол 1876-шы жылы халыққа білім беру мәселесі талқыланатын үкіметтік отырысқа шақырылып, білім беру саласы министрімен бетпе бет сөйлесті. Кеңес барысында Ы.Алтынсарин Қазақстандағы әрбір уезд орталықтарында училище-интернат және әрбір болыстық құрылымдарда көшпелі қазақтар балалары үшін орыс-қазақ мектеп-интернатын ашуды ұсынды. Ал ол мектептердің мұғалімдермен қамтамасыз етілуі қалай болмақ? Ыбрай қазақ тілінде білім бере алатын оқытушыларды даярлау мақсатында мұғалім даярлайтын мектеп ашуға ұсыныс жасады.

1879 жылы қоғам қайраткері, оқулық авторы, белгілі педагог Алтынсарин Торғай облысының халықтық училищелерінің инспекторы болып тағайындалды және білім беру саласын дамыту жұмысына құлшына кірісіп кетті. Тағайындалған қызметін атқарған жылдары кездесіп отырған материалдық және субъективтік қиындықтарды қайсарлықпен, біліктілікпен, жоғары мәдениеттілікпен жеңе жүріп, 4 училищені (оқушылары екі сынып етіп қабылданып, 4 жыл оқитын), болыстықтар жанынан 7 бастауыш мектепті, Омбы қаласыда мұғалімдік мектепті, Торғайда кәсіптік мектеп және Ырғыздағы әйелдер мектебін ашып үлгереді. Бұл дегеніңіз сол замандағы уақыт үшін, қазақ даласы үшін теңдесі жоқ әлеуметтік-мәдени жетістік еді. Білім инспекторы оқу үдерісін білім алушы жастар және көшпелі экономика жетегіндегі қазақ қауымы үшін барынша тиімді етудің жолын да қарастырып қойды. Орыс-қазақ мектептері бағдарламасын оқушыларға алдымен жалпы білім беретіндей, содан соң шаруашылықтарды ұйымдастырып жүргізуге бағытталған арнайы білім беретіндей етіп бағдарлады. Мұндай ғылыми-практикалық шараның жасалып іске асырылуы халқын ерекше сүйген, қолынан соған сай жоғары білікті іс келетін, саяси көреген адам ғана істей алатын еді.

Жалғыз ғана Ыбрайдың әлі де білімділігі жағынан қараңғы-түнектік қалыпта отырған халық арасында, халық қамынан алыс жатқан әкімшіл-саяси құрылымдар мен оның субъектілерінің арасында жүріп, толық емес мектептен алған білімін негізге алып, өмір мектебінің қатал сынынан өте жүріп істеген істеріне қарай отырып, еріксіз қазіргі қазақстандық қоғамның білімділерінің бетіне тура қарап тұрып, көзінің тұнғығына сүңги отырып, «сенің өз халқыңа бергенің және берерің қайсы?» деп сұрағын келеді. Ресей империясының қазақ халқын орыстандыру саясатының советтік қоғам жылдарында да Мәскеулік Орталық тарапынан жалғастырылуына қарамастан, «социалистік» деп аталған қоғам әр адамның балабақшадан жоғары оқу орнын қоса алғанда тегін, мемлекет есебінен білім алуына мүмкіндік берген. Бүкіл білім жүйесінің Одақ көлемінде біртүрлі бағдарламаға негізделгеніне қарамастан білім сапасы да өз уақыты үшін негізді, іргелі сипатта болғаны шындық. Өткен мыңжылдықтың 60-жылдарынан былайғы уақытта әрбір баланың міндетті орта білім алуға құқы болды және ол мемлекет тарапынан қорғалды. Соның нәтижесінде Қазақстан халқы білімділігі жағынан алдыңғы қатарлы елдермен теңесті. Соңғы екі ғасыр түйілісінде нарықтың қатынастың қоғамдық өмірдің дерлік барлық салаларына ентелеп енуімен байланысты жаңа Қазақстанның білім саласы да бұл үдерістен тыс қалған жоқ. Мемлекеттік оқу орындарымен қатар жеке меншік білім институттары, атаулы элиталық мектептер бой көтерді. Орта мектеп білімінің баршаға қолжетімділігі сақталуда. Білімге құштар жастардың мемлекеттік грантты жеңіп алып, жоғары және жоғарыдан кейінгі тегін білім алу мүмкіндігі бар. Бүгінгі жағдайда Қазақстан қоғамы жоғары білімділер саны жағынан алдыңғы қатардағы мемлекет. Тек сұрақ біреу: «Бір ғана Ыбрай Алтынсариннің өз халқы үшін істеген ісін қазіргі отандық жоғары білімді және жоғарыдан кейінгі білімі бар азаматтардың санына көбейтетін болсақ, қандай сан мен сапа шыққан болар еді?»

Мал өсіріп, көшпелі шаруашылықпен тіршілігін жасаушы қазақ халқының табиғат құбылыстарына толық бағыныштылығы, тек мал шаруашылығын күнкөріс көзі жасап келген ауыл адамдарына сирек кездеспейтін «жұт» деп аталатын апатқа ұшыруына байланысты ауыр тұрмыс-тіршілігі Ыбрайды қатты қиналдыратын. Оның мектеп бағдарламасына кәсіби білім беруді үйлестіруінің түпкі мақсаты көшпелі ауылдардың отырықшы шаруашылыққа бет бұруы үшін біліми алғашарт жасау болатын. Мектеп қабырғасында кәсіби білімнің негіздерін меңгерген қазақ жастарының дала жұртын отырықшы шаруашылық түрлеріне бетбұрғызар, ақыл-кеңес беріп қана қоймай, кәсіби істерін жүргізуге бастама көрсетер деген үміт оты жүрді жүрегінде. Болыстық басқару құрылымы жанынан ашылған 7 мектепке 211 оқушы қабылданған болатын, оның 165-і қазақ, 46-сы орыс балалары еді. Бұлар оның жүрегіннің түбіне ұялаған әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-саяси үмітінің алғашқы алыпбарушылары болатын.

Ы.Алтынсариннің өзі үшін де және қазақ даласы үшін де аса маңызды тарихи-мәдени уақиға болған оның әлеуметтік ойы мен білімінен туындаған «Қырғыз хрестоматиясының» жарық көруі. Орыс алфавитінде жазылған алғаш қазақша оқулық! Қазақ қауымы тарихындағы зор мәдени-білімдік жетістік. Әрі өзінің ғылыми-шығармашылық еңбегі арқылы ол үкіметтің бұратана халық арасына орыс алфавитін енгізу саясатын тиімді іске асырды. Олай болмағанда мектептердің ашылуы екіталай еді. Ең бастысы Ыбрай өзінің түпкі арманын іске асыру жолында аянбай еңбек етті. Оның түпкі мақсаты қазақ халқын алдыңғы қатарлы орыс мәдениеті арқылы озық мәдениеттермен таныстыру, білімді, ғылымды, әдебиет мәдениетін халық арасына тарату, осы жолмен қазақ даласының алдыңғы өркениетке ұмтылысын тудыру. Оның арманы қазақ халқын өркениеті жан-жақты дамыған халықтар қатарынан көру еді. Өз заманында, көшпелі және отарланушы әлеумет жағдайында жалғыз өзі ондаған, кейде жүздеген білімі бар жандардың қолынан келе бермейтін іс атқарды. Оның жоғары мәдениеті, мақсатты қызметі мен біліктілігі қалыптасқан қайшылықты жағдайларда, төңірегінде топтасқан қарсыластары арасында жүріп қоғамдық және стратегиялық мәнді істерді атқарып үлгерудің жолын тапқызды. Ыбрайдың саяси, әлеуметтік, шығармалық еңбегі ғана кейінгі ұрпақ үшін жасалған интеллектуалдық мұра ғана емес, оның өмір жолы, әлеуметтік, саяси ұстанымдары, іс-әрекет тактикасы, қиындықтан жол табу әдістері өзіндік үлкен өмір мектебі.

Мыңмен жалғыз алыстырған заманда жақсы адамдардың жанынан табылуы баға жетпес игілік емес пе. Әрқайсысының өзінің қызметтік міндеті мен билік алдындағы парызы болуына қарамастан, Ыбрайға достық жылы сезіммен, адами зор сеніммен қарап, сенімді арақатынас орнатушы тұлғаларға да кейінгі ұрпақтың ризашылық ниетімен қарайсың. Қызметінің әлеуметтік сипаттары арасындағы елеулі қайшылықтарға қарамастан, адами қасиеттер арасында бір-біріне деген рухани, мәдени тартылыстың болып тұратынына сене түссесің. Дегенмен бір нәрсе анық. Қазақ даласын билеп төстеуші патшалық империя саясатына қызмет етуші жоғарыда аталған офицерлердің Ыбрайға деген достық көңілі мен құрметтеушілік сөзімі ең алдымен Алтынсарин тұлғасының өзінің жоғары мәдениеттілігіне, білімділігіне, ізденімпаздығына, адамгершілігіне, басқа халықтар бойындағы жақсыны көре және құрметтей білуіне негізделген.

Ыбрай Алтынсарин ұлт мәселесін, қазақтардың атақ сүйгіштігін, олардың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерін, отбасы мен неке қатынастарын зерттеуге айтарлықтай үлес қосты [6].

Алтынсарин Ыбрайдың стратегиясы – бүкіл қазақ даласын сауаттандыру, барлық балалардың мектептен білім алуы, кәсіби білім жүйесінің дамуы, сол білімді алыпбарушы мұғалімдердің даярлануы, мектептер қызметінің қарапайым халықтың тұрмыс-тіршілігіне бейімделіп құрылуы, туған халқының басқа халықтар мен елдердің озық білім мен мәдениеттен сусындап, өркениетке білімділік жолымен көтерілуі. Ол отарлықтан азаттық алудың, таптық жіктелу мен кедейшіліктен арылудың, әлеуметтік әділеттікке қол жеткізудің басты жолын білімнен, білім мен мәдениеттің үйлесімінен көрді. Сонымен қатар оның ағартушылық қызметі тек халыққа ғана арналып, бағытталған жоқ. Ол өзінің жемісті және жеңісті істері арқылы, өмірлік, қоғамдық ұстанымдары арқылы айналасындағы әкімшілік субъектілері мен жергілікті ауқатты қабаат санасына да ағартумен шұғылданды. Өзінің тынбай, шаршаса да шаршамай, қиналса да қиналмай жүргізген әлеуметтік және саяси тәрбиелеу жұмысының елеулі жемісін де көріп үлгерді. Басты жеміс – қазақ даласында бой көтерген зайырлы мектептер, мектептер үшін мұғалім даярлау мектебінің ашылуы, осы мектептерді бітірген жастардың қазақ даласының шамшырағы ретінде бой көтерулері. Ыбрайдың тек білімін ғана емес, бүкіл әлеуметтік-саяси ойының бейнесі ретінде жазылып, жарық көрген ғылыми-практикалық еңбектері, қазақ даласының білімге ден қоя бастауы, білім арқылы әлеуметтік-саяси өмірінің алғышарттарының пісіп-жетіле бастауы.

1. Александров А.Е. *Материалы для изучения страны, истории и быта киргизов.* - Оренбург, 1892. - С. 2.
2. Васильев А.В. *Исторический очерк русского образования в Тургайской области современное его состояние.* - Оренбург, 1896. - С. 38.
3. «Оренбургский листок». 1989. - №31.
4. Штынский И. *Воспоминания об И.А. Алтынсарине.* - Казань, 1893. - С. 35.
5. ШТНМ, КазССР, ф.28, от.1, д.2022, лл.3-4.
6. Әбсаттаров Р.Б. *Қазақстан саяси ішкінің кейбір мәселелері // КазНПУ Хабаршысы. Әлеуметтік және саяси ғылымдар сериясы. 2007, - №3. - 109-110 бб.*

Резюме

В статье рассмотриваются вопросы социально-политических взглядов И.Алтынсарина, которые еще недостаточно изучены в научной литературе

Summary

In article questions of socio-political views of Y.Аlтынсарин which are still insufficiently studied in scientific literature are considered!